

פרופ' אליקים כץ; פרופ' יעקב רוזנברג ז"ל*

"הלעיטהו לרשע וימת":

רתיעה מאיסור ורווחה חברתית**

מאמר זה מוקדש לעילוי נשמתו של
פרופ' יעקב רוזנברג ז"ל
איש דעת והוגה בתורה
אהוב ואוהב את הבריות
כתב רבות בנושא כלכלה והלכה
יהי זכרו ברוך

הקדמה

פרק א: מבוא לדעת רשב"ג
פרק ב: פרטי ההלכה של רשב"ג והניסיונות להסבירה
פרק ג: הרתיעה מחשש איסור, היקף הגזל והיקף עבירת אכילת פרי אסור
פרק ד: סימון הפרי האסור לעומת אי סימונו - ההשלכות והמחשתן
פרק ה: סיכום ומסקנות

הקדמה

במאמר זה מוצגת האפשרות לשיפור הרווחה החברתית על ידי צמצום תופעת גזל תוצרת חקלאית, כגון קטיף של פרי מן העצים הנטועים בפרדסים שבצדי הדרך, באמצעות ניצול הרתיעה מעבירה על איסור הלכתי המוגדר כעבירה שבין אדם למקום. ההשראה לרעיון זה מקורה בהוראה שקבע רבן שמעון בן גמליאל¹, שאין להזהיר עובדי אורח המתפתים לקטוף פרי שאינו שלהם מפני קיומו בפרדס גם של פרי האסור באכילה או בהנאה מחמת איסור עורלה. רעיון ידוע משכבר, שגם מצוין בהרחבה בספרות הכלכלית, הוא שנורמות של התנהגות הוגנת בין הבריות, שמקורן במצוות שבין אדם לחברו, תורמות לרווחה החברתית. במאמר זה אנו מבקשים להרחיב את הרעיון הזה, ולקבוע שגם הרתיעה מאיסור שהוא כל כולו בתחום שבין אדם למקום עשויה במקרים מסוימים לתרום לשיפור הרווחה החברתית. ההסבר שלנו ניזון מן התיאוריה הכלכלית, אבל גם מניסיונות ההסבר של פרשני התלמוד במהלך הדורות. על פי הסברנו רשב"ג דווקא מבקש להרחיק את האדם מעבירת

* פרופסור יעקב רוזנברג ע"ה הלך לעולמו בא' בסיון תש"ף לאחר שמאמר זה התקבל לפרסום ב"המעין".

** תודה נתונה לרב פרופ' מרטין לוקשין ולישראל רוזנברג על הערותיהם והארותיהם. האחריות על טעויות היא של המחברים בלבד.

1 רשב"ג, נשיא הסנהדרין בדור שלאחר מרד בר כוכבא.

הגזל דרך הרתעתו מאיסור שהוא חמור בעיני הבריות יותר מגזל, והוא איסור שבין אדם למקום.²

פרק א: מבוא לדעת רשב"ג

מן התלמוד וספרות ההלכה משתמע שעוון גזל הוא חמור ביותר, עד כדי כך שנמצא מן החכמים מי שאמר שגם על גזל נאמר ייהרג ואל יעבור: "לא רק אם אמרו לו [תוך איום על חיון] הרוג את פלוני [שאז דינו ייהרג ואל יעבור], אלא אפילו אמר לו: חמוס את פלוני [חייב ליהרג]".³ האזהרה על חומרת עבירת הגזל מפורשת בהלכה, מופיעה במדרשי הלכה ונדרשת במדרשי אגדה. בהלכה: 'כל הגוזל את חברו אפילו שווה פרוטה כאילו נוטל נפשו'.⁴ ובאגדה: 'בוא וראה כמה גדול כוחה של חמס, שהרי דור המבול עברו על הכל, ולא נחתם עליהם גזר דינם עד שפשטו ידיהם בגזל, שנאמר כי מלאה הארץ חמס מפניהם והנני משחיתם את הארץ'.⁵ הגזל במקורו מוגדר כמי ש"לוקח ממון האדם בחוזקה", ואולם חומרת האיסור של גזל כוללת את כל מי שלוקח ממון או שווה כסף מזולתו שלא ברשותו, בין בכפייה ובין שלא בידיעתו, וכן את העושה - מי שמכחיש קבלת פיקדון או הלוואה שניתנו לו.⁶ עבירת הגזל חלה גם על ניצול פרטי של הזמן שאמור להיות מוקדש לעבודה,⁷ או ניצול האמצעים השייכים למעביד לצורך פרטי. המדרש על גורלם של דור המבול שנגזרה עליהם כלייה משום שחטאו בכך ש"מלאה הארץ חמס", דהיינו שהפכו את הגזל לנורמה, מלמד שחכמים הבינו את הסכנה החברתית הגדולה בהפרה של זכויות הקניין.

בצד ההכרה של **ההלכה** בחומרת גזל לכל גווניו, אנו מוצאים כי חכמים הכירו בכך שבנסיבות מסוימות זלזלו **הבריות** בעבירת הגזל, או לפחות החשיבו עבירה זו

2 נספח שאינו מצורף כאן למאמר מציג מודל כלכלי פורמאלי, המחדד ומבהיר את הסברנו להלכתו של רשב"ג ואת המחלוקת בינו לבין חכמים במשנה, תוך שימוש במונחים מתמטיים. ניתן לקבלו על ידי פנייה לכתובת: ekatz@jkeconomics.com.

3 ירושלמי שבת פרק יד הלכה ד, עז ע"א בדפוס ווילנא. מסתבר שזו דעתו של ר' מאיר, כך משתמע מן הראשונים על דף יט בכתובות המביאים ברייתא שאינה בפנינו, לפיה אומר רבי מאיר כי ישנה עבירה נוספת שחל עליה הכלל 'יהרג ואל יעבור', והיא גזל.

4 שו"ע חו"מ סי' שנט סע' ג.

5 סנהדרין קח, א.

6 מיהו גזל? "כגון שחטף מיטלטלין מידו, או שנכנס לרשותו שלא ברצון הבעלים ונטל כלים משם, או שתקף בעבדיו ובבהמתו ונשתמש בהן, או שירד לתוך שדהו ואכל פירותיה, וכל כיוצא בזה - הוא הגוזל" (רמב"ם הלכות גזילה א, ב).

7 ואפילו הקפידו שלא יגזול הפועל מזמן עבודתו, עד שמנעו ממנו להתפלל בציבור ולומר את כל תפילות החובה כתיקן (תוספתא ברכות ב, ז-ט, ברכות טז, א; מו, א).

כחמורה פחות מעבירות אחרות, ובמיוחד פחות מעבירות שבין אדם למקום. נאמר בגמרא 'אמר רב יהודה אמר רב: רוב בגזל' (ב"ב קסה, א').⁸ מסביר הרשב"ם שם: "רוב בני אדם חשודין על הגזל, כעין גזל". למשל: שמתירים לעצמם לעכב איש מריווח הראוי לו לחבירו. וכן מצאנו בספר חוות יאיר⁹ שפרי שקוטפים עובדי דרכים מן השדות שבצדי הדרכים בלא רשות הבעלים גזל ייקרא. השלכה חשובה לעיקרון זה קיימת גם בהלכה שלא אמרין מיגו דחשיד אממונא חשיד אשבועתא (ב"מ ה, ב ועוד). טענתנו היא שסדר החומרה השונה של עבירת גזל לעומת איסורים דתיים, הקיים בין חכמי ההלכה לבין התייחסותם של הבריות, מאפשר לעיתים לנצל את הרתיעה מלעבור על איסור דתי למען הפחתת היקף תופעת הגזל.

פרק ב: פרטי ההלכה של רשב"ג והניסיונות להסבירה

בתלמוד¹⁰ מובאת גירסה מורחבת של המשנה במסכת מעשר שני¹¹: 'כרם רבעי היו מציינין אותו בקוזוזות אדמה... ושל ערלה - בחרסית... אמר רבן שמעון בן גמליאל: במה דברים אמורים - בשביעית, דהפקר ניהו, אבל בשאר שני שבוע - הלעיטהו לרשע וימות'. פירוש: כרם וכן עצי פרי אחרים בשנתם הרביעית (נטע רבעי) מסמנים אותם ברגבי אדמה סביב הגזע, ועצים שטרם הגיעו לשנתם הרביעית והם אסורים באיסור ערלה מסמנים אותם בשברי חרס כדי להזהיר את הנכנסים לשדה, על אף שנכנסו לשדה שלא ברשות, שלפניהם פרי אסור. לדעת רשב"ג יש לבצע את הסימון הזה רק בשנת שמיטה שאז מותרת הכניסה לשדה ואכילת פירותיו לכל אדם, אבל בשאר השנים אין לסמן אלא - הלעיטהו לרשע וימות. דעת רשב"ג נפסקה להלכה, אך פסיקה זו סותרת לכאורה את ההלכה שבכל התורה כולה שחובה עלינו להרחיק עבריין מעבירתו. הקושיה הזו מזוהה בספרות ההלכה כקושייתו של בעל חוות יאיר¹², אם משום היותו הראשון להעלותה על הכתב, ואם משום הסיומת המיוחדת בה הוא משתמש כדי להדגיש את חומרתה של השאלה¹³. הוא טוען שבקלות אפשר להפריש את הגזלן מהאיסור ע"י ציון הפירות, ואיך הותר לו להיכשל ולנו להכשיל? ולא רק איסור ערלה או נטע רבעי היינו מונעים כי "אפשר שיפרוש מן הגזל ע"י איסור מוסיף

8 אמר רב יהודה אמר רב: רוב בגזל, ומיעוט בעריות, והכל בלשון הרע.

9 שו"ת חוות יאיר של ר' יאיר חיים בכרך, סימן קמב.

10 בבא קמא סט, א.

11 פרק ה משנה א.

12 ראה הערה 7.

13 נעזרנו במאמרו של פרופ' יהודה לוי "מחאה והפרשת העבריין מעבירתו", תחומין יד (תשנ"ד).

(=נוסף) של ערלה¹⁴... ואיסור גזל קילא לאינשי¹⁵... ומסיים בעל החוות יאיר: "ומי שיעלה ארוכה למחלתי בזה, רופא אומן ייקרא לו".

הביטוי "הלעיטהו לרשע וימות" המופיע בגמרא אינו מדברי רשב"ג, ואין הוא מופיע במשנה¹⁶. הביטוי החריף הזה הוא יחידי בתלמוד. כל הראשונים המתייחסים לביטוי "הלעיטהו לרשע וימת" משתמשים בו בהקשר שבו הוא מופיע¹⁷, הרשע הוא הגזלן, וההלעטה היא מן הפרי האסור¹⁸. לא זו בלבד שבעל השדה אינו מחויב לסמן את הפרי האסור, אלא מחובתו שלא לסמן. גם הרמב"ם¹⁹ הבין את ההלכה כהנחיה שלא לסמן את הפרי: 'ואומר רשב"ג שלא נצריך לבני אדם לציין ולרשום כרם רבעי ושל ערלה שלא יאכלו מהם בני אדם אלא בשנת השמיטה שהיא הפקר ויד כל אדם שוה בגנות ובכרמים, אבל שלא בשנת השמיטה אין צריך לרשום, לפי שאין רשות בני אדם לשלוח ידם ולאכול מה שאינו שלהם, ואם עבר אדם ואכל הרי זה גזלן, ואין לנו לעשות תקנה לגזלן שלא יבוא לידי מכשול, לפי שעוון הגזלנות יותר גדול, ודברים אלו נכונים'. זוהי הנחיה שלא לסמן את הפירות, ולא רק המלצה.

יתר על כן, המשנה במסכת מעשר שני מביאה את המשך דברי רשב"ג²⁰ ונותנת אלטרנטיבה לסימון עצי נטע רבעי (שאינן לסמנם, כאמור) בדמות מנהגם של הצנועים

14 נשים לב שבעל חוות יאיר מתעלם מן האפשרות שהסימון יכוון אנשים לקטוף פירות שאינם אסורים, ולפיכך הם לא יימנעו מגזל.

15 כבר הראינו לעיל שהנחה הזו של בעל חוות יאיר מבוססת על סוגיות הלכתיות אחדות בתלמוד, מהם אנו למדים שההלכה מכירה בכך שבני אדם חוששים מאיסורים יותר מאשר מעבירת גזל, למרות שגם גזל היא עבירה דתית חמורה ביותר. נוכל להוסיף על הראיות שהבאנו גם ראיה ממשנתנו, שכן ברור שהחייב של מי שמחייב לסמן את הפירות גם בשנים שאינן שמיטה מוצדק בכך שסימון כזה ימנע מהולכי הדרכים לקטוף ולאכול את הפרי האסור באכילה, בעוד שאם לא יסמנו את הפירות הם יעשו זאת למרות שברור להם שזהו גזל.

16 על מקור הביטוי ראה יוסף אחיטוב, "הלעיטהו לרשע וימת", תחומין ט (תשמ"ח).

17 למשל רש"י: "...אבל בשאר שני שבוע שהן באים לגזול יניחם ויאכלו דבר האסור, והלעיטהו לרשע וימות.

18 למרות זהירותם של הראשונים מלהשתמש בביטוי זה כהוראה הלכתית, אנו מוצאים באחרונים ובעיקר בקרב חכמים בני דורנו שהביטוי הזה משמש כבסיס לדיון הלכתי בשאלות שאינן ממין העניין שבו מוזכר הביטוי הזה. למשל, האם מן הראוי להדריך בשבת נהג המחפש כתובת ולהורות לו על הדרך הנכונה כדי לקצר נסיעה בשבת, או שאין לדאוג לצמצום חילול השבת שלו. או האם נכון להתיר ליהודים איסור שבות שהוא מדרבנן כדי למנוע מאחרים איסורים דאורייתא. אחיטוב שם (ראה הערה 15) מפרט דוגמאות אלה ומביא דוגמאות נוספות.

19 פירוש המשניות לרמב"ם מסכת מעשר שני פרק ה משנה א.

20 מסוגיית הגמרא במסכת בבא קמא (סט, א) משמע שאלו הם מדברי רשב"ג, וכן נראה ממספר מפרשי המשנה.

בשנה הרביעית לפרי: 'כרם רבעי מציינין אותו... אמר רבן שמעון בן גמליאל: במה דברים אמורים? בשביעית. והצנועים מניחין את המעות ואומרים: כל הנלקט מזה יהא מחולל על המעות האלה'. כלומר, כאלטרנטיבה לסימון היו הצנועים מחללים מראש את פירות הרבעי, ולא היו מסמנים אותם, בכך היו מונעים מכשול (שכן הפירות מחוללים) אך מבלי לסמן. הרמב"ם בפירושו למשנה משבח את הצנועים, ואומר: 'צנועים נקראים אותם בני אדם שהם מדקדקים על עצמם בדת'. ומכאן מתחזקת ההנחה שלדעת רשב"ג אין לסמן, ודרכם של הצנועים היא הדרך היחידה המונעת מכשול אך מבלי לעבור על חובת אי-הסימון. לאור זאת, אנו מבינים שכוונת רשב"ג היא לאסור את הסימון, דבר המצדיק את השימוש בביטוי החרף "הלעיטהו לרשע וימות".

הרב פרנק²¹ הבחין בקושי העולה לדעתו מדברי הרמב"ם שחובתנו היא שלא לסמן, והוא מתפלא: 'אבל לשונו זה שאין לעשות תיקון לגזלן שלא יבוא ליד מכשול משמע להדיא דאף אם יש בידו להפרישו ע"י הציון נמי אין לציין. וזה פלא'. במהלך הדורות נעשו ניסיונות ליישב את הסתירה שבין הציווי להרחיק אדם מעבירתו לבין ההלכה שלא לסמן פרי אסור. כל ניסיונות יישוב הסתירה מבוססים על הבחנה כזו או אחרת בין הדין המחייב הפרשת עברייני מעבירתו לבין המקרה של סימון הפרי²². למשל תשובת "בית יצחק"²³: "וודאי אסור לתת מכשול... אבל כאן אינו אלא מסוּם, וגם אינו יוֹשֶׁה מִיִּשָּׁה להכשיל... אמנם עדיין קשה, נכון שאין כאן הכשלה ישירה, אבל בוודאי ישנה הכשלה עקיפה. ותשובת ר' שלמה איגר²⁴: "שבין כך ובין כך יִבֹרֵךְ אִסּוּר גִּזְלָן... ואין אנו מצווים שלא יִשְׁנוּ באיסור אחר נוסף". גם תשובה זו קשה, מדוע בעובר עבירה אחת פטורים אנו מלהפרישו מן האחרת? גם תשובות נוספות ליישוב הסתירה שהובאו באחרונים נראות לכאורה דחוקות.

על רקע זה בולטת במקוריותה הצעתו של הרב צבי פסח פרנק. טענתו להסבר ה"פלא" היא שאילו היו הפירות האסורים מסומנים היו עוברי האורח פונים לפירות שאינם מסומנים ועוברים בכך על עבירת הגזל החמורה, בעוד שבמצב של אי סימון הפירות הם עוברים על איסור אכילת פרי אסור ולטענתו לא על עבירת גזל החמורה ממנה. לטענת הרב פרנק הם אינם עוברים על עבירת הגזל משום שכאשר יש בפירות קדושה מסוימת או איסור תורה אזי לקיחתם ללא רשות הבעלים, למרות שהיא

21 הרב צבי פסח פרנק רבה של ירושלים בשו"ת "הר צבי" חלק י סימן קכה.

22 פרופ' יהודה לוי במאמרו הנ"ל (הע' 13) מציג רבות מן התשובות ומעלה את ההסתייגויות לגביהן.

23 מאת רבי יצחק שמלקיש, אורח חיים סימן כט אות ד.

24 ר' שלמה איגר, בנו של רבי עקיבא איגר, גיליון מהרש"א סימן קנא על ש"ך ס"ק ו.

אסורה, אינה מוגדרת כ"גזל"²⁵. ובלשונו: "גזל הוא איסור חמור משאר איסורין, ותקנתו של ציון זה הוא קלקולו, דהרי מבריו מן הקל - שלא יאכל מרבעי וערלה שאין בהם לא תעשה של לא תגזול וכל חיובי גזילה - ומכניסו לחמור שהוא איסור גזל, ולכן סבירא ליה לרשב"ג שבשאר שני שבוע אין מצינין"²⁶.

הטיעון שאין דין גזל בפירות אסורים נתון במחלוקת, ואולם שני יסודות חשובים מניח הרב פרנק. הראשון - הקביעה שסימון פירות אסורים ירחיק את עוברי האורח מהם אל הפירות שאינם אסורים, כי גזל פירות קל הוא בעיני הבריות יחסית לאכילת פרי אסור. זהו שימוש בִּקְלָל שכבר דנו בו לעיל על החומרה היחסית שמייחסים הבריות לעבירה שבין אדם למקום. היסוד השני הוא שחובת הרחקת עברין מעבירתו כוללת גם, בנסיבות מתאימות, העברתו מעבירה חמורה לעבירה קלה.

פרק ג: הרתיעה מחשש איסור, היקף הגזל והיקף עבירת אכילת פרי אסור

לפי דעת הרב פרנק קיימות שתי הנחות, ואנו נוסיף להן שלישית:

1. איסור הגזל הוא איסור חמור יותר מאשר אכילת ערלה ונטע רבעי (הפוך מיחסם של עוברי האורח לשתי העבירות הללו).
 2. רתיעתם של הבריות מאכילת מאכל אסור גדולה יותר מרתיעתם לעבור עבירת גזל.
 3. רתיעתם של הבריות מתקיימת, לפחות במידה מסוימת, גם במצב של אי וודאות אם הפרי, נשוא הגזל, אסור באכילה. דהיינו, כאשר יש חשש שהפרי הוא פרי אסור יש כאלה מבין הגזלנים הפוטנציאליים שרתיעתם מאיסור גדולה מספיק כדי להימנע מלקטוף פרי בגלל החשש הזה.
- לאור הנחות אלו קל לראות שאי סימונם של הפירות מצמצם את מספר הגזלנים. הנה הדגמה מספרית של הטיעון: נניח שמספר עוברי האורח שיגזלו תפוחים המותרים באכילה הוא 100 וכל אחד קוטף תפוח אחד. אזי, אם יסומנו הפירות יפנו כל הקוטפים לתפוחים שאינם מסומנים. מספר הגזלנים יהיה 100 ומספר אוכלי פירות אסורים - אפס (הנחנו, כמובן, שכמות הפירות המותרים באכילה בפרדס שווה או גדולה ממאה).

אם לא יסומנו הפירות ונניח שבפרדס 20 אחוז מן התפוחים הינם אסורים באכילה,

25 פירות השנה הרביעית (נטע רבעי) מוקדשים לצורך אכילתם בירושלים. הם מוגדרים כקודשים קלים או כ"ממון גבוה". פירות ערלה אסורים באכילה ובהנאה.

26 הרב צבי פסח פרנק שם.

אזי עובר האורח מבין שקיימת הסתברות של 20% שהתפוח שיקטוף הוא פרי אסור. או אז, חלק מ-100 עוברי האורח, למשל 25 מהם, יירתעו מלקטוף את הפרי. מספר הגזלנים יפחת ל-75, כאשר 15 מהם (20%) יהיה מספר אוכלי פרי אסור.

יוצא אם כן שמעבר ממשטר של סימון פרי לאי סימונו מקטין את מספר הגזלנים, אבל גורם למספר חיובי של אוכלי מאכל אסור. נוצרת במקרה זה תחלופה: הקטנת מספר הגזלנים במחיר עליה במספרם של אוכלי מאכל אסור.

פרק ד: סימון הפרי האסור לעומת אי סימונו – ההשלכות והמחשתן

נציג דוגמה מספרית פשוטה²⁷. צריך רק לזכור שהמספרים שבדוגמה שרירותיים לחלוטין, ומטרתם היחידה היא להבהיר את העיקרון שמאחורי רעיון אי הסימון של רשב"ג ומחלוקת רשב"ג וחכמים לפי ההסבר שלנו.

עוברי אורח רבים עוברים בצידי הפרדסים. בוודאי שגם אם הפרדסים אינם כוללים פירות אסורים באיסור 'דתי' חלק גדול מן העוברים יימנע מלקטוף פרי שאינו שלו משום שזה לא מוסרי, או משום החשש שייתפס וייענש. מי שאינם נמנים על המסתייגים דלעיל הם גזלנים פוטנציאליים. נניח כי מספר העוברים בצדי השדות הוא 150, כאשר 30 מהם נמנעים מלקטוף פירות בלי רשות. נמצא שקיימים 120 מועמדים לתואר גזלנים פוטנציאליים אם עבירת הגזל אינה עבירה הלכתית (זהו המספר המופיע בשורה ראשונה בלוח 1). נוסף לאלה שנמנעים מלגזול עוד 20 מעוברי האורח נמנעים מגזול משום שעבירת הגזל היא עבירה הלכתית, ונותרנו עם 100 גזלנים פוטנציאליים (זהו המספר המופיע בשורה השנייה בלוח 1).

נתחיל בפרדסים שכל פירותיהם אסורים, וידועים ככאלה. זר הקוטף מן הפרי עובר בהסתברות של 100% עבירה 'דתית' נוספת לאיסור גזל ובלתי קשורה אליו. זה שוב מקטין את מספר גזלני הפירות. הנרתעים הנוספים הם אלה שלמרות היותם גזלנים פוטנציאליים, אינם מוכנים לעבור על איסור האכילה. לפיכך, האיסור הקיים על אכילת הפירות יקטין את מניין הקוטפים. בכמה יקטין? הדבר תלוי בחומרה של עבירת האכילה בעיני הקוטף.

נגדיר דרגת חומרה 2 ככזו שהיא מפחיתה את גזלני הפירות בשיעור של פי 2 מעבירת הגזל, ואז יפחת שיעור גזלני הפירות ב-40, ומספרם יהיה $60 (2 \times 20 - 100)$. זהו מספר גזלני הפירות המופיע בשורה 3 בלוח 1, וכולם עוברים על עבירת אכילת

27 בנספח הנ"ל בהע' 1 מוצג מודל כלכלי המחדד ומבהיר את הסברנו להלכתו של רשב"ג ואת המחלוקת בינו לבין תנאי המשנה תוך שימוש במונחים מתמטיים. הוא גם הופך את ההסבר הספציפי להלכה שצוינה לתיאוריה כללית יותר של ניצול הרתיעה מאיסור דתי שבין אדם למקום לשיפור רמת הרווחה החברתית.

פרי אסור. חישוב זה נכון כאשר כל הפירות אסורים, וכל הנוטל פרי יודע שבפיו פרי אסור באכילה. אבל אם רק חלק מן הפירות אסורים (למשל, 50%), והם אינם מסומנים, הרי שהנוטל פרי יודע שבהסתברות של 50% מצוי בפיו פרי אסור באכילה. לכן אנחנו מכפילים את חומרת העבירה ב 0.5, ומספר גזלני הפירות יהיה $(0.5 \times 40) - 100$ (זהו מספר הגזלנים הצפוי מתוך 100 הגזלנים הפוטנציאליים והוא המופיע בשורה הרביעית. כמובן שבממוצע רק מחצית מהם אוכלים פרי אסור שזהו שיעור הפירות האסורים בפרדס. (כמצוין באותה שורה בלוח 1 בעמודה האחרונה). ברור שאם שיעור הפירות האסורים בפרדס קטן יותר ההרתעה תהיה קטנה יותר²⁸.

גזלני הפירות ואוכלי פירות אסורים לפי אופי הפירות ואופי איסור הגזל

מספר עוברי האורח שווה ל-150

מציב הפרדס	גזלני פירות	אוכלי פירות אסורים
1. אין בו פירות אסורים באכילה ואין איסור דתי של גזל	120	0
2. אין בו פירות אסורים באכילה ואיסור הגזל הוא גם איסור דתי בין אדם למקום	100	0
3. כל הפירות בו אסורים באכילה וחומרת איסור היא "חומרה 2"	60	60
4. 50% מן הפירות שבו אסורים וחומרת איסור היא "חומרה 2"	80	40

נמשיך בדוגמה המספרית ובדרך החישוב שהצגנו כדי להשוות את מספר הגזלנים ואוכלי מאכל אסור בפרדסים מסומנים לעומת פרדסים שאינם מסומנים. כלומר, בין פרדסים שבהם מסומנים עצי הפרי שפירותיהם אסורים באכילה כשבצדם עצי פרי שאינם מסומנים ופירותיהם מותרים באכילה (אך כמובן שאסורים בגזילה), לבין פרדסים שבהם אין מסומנים עצי הפרי שפריים אסור. כאשר נשווה בין פרדסים מסומנים ובלתי מסומנים, נוכל להציע אפשרות למחלוקת בין רשב"ג לחכמים. אנו טוענים שלמרות שלדעת החכמים כולם (רשב"ג והחכמים החולקים עליו) עבירת הגזל היא חמורה מעבירות אחרות כגון אכילת פרי האסור באכילה, המחלוקת מתעוררת בכל זאת בגלל "המחיר" (של אי הסימון) במונחי תוספת

28 נחזור על החישוב במונחים כלליים. נסמן ב-S דרגת חומרה של אכילת פרי אסור וב-f את שיעור הפירות האסורים בפרדס. אזי שיעור גנבי הפירות (T) יהיה: $S \cdot f = T \cdot 100 - 20$, ושיעור אוכלי פרי אסור יהיה: $f \cdot T$ (כש f מבטא בשבר עשרוני).

האוכלים מאכל אסור המתלווה לצמצום תופעת הגזל.

בלוח 2 השתמשנו בדרך החישוב שלנו כדי לקבוע את מספר הגזלנים הצפוי מתוך 100 הגזלנים הפוטנציאליים. המספר הצפוי נקבע לפי רתיעתם מאכילת פרי אסור²⁹. בשלב זה אנו מניחים שחומרת האיסור שמייחס הציבור לעבירת אכילת פרי אסור היא בין 2 ל 10. בלוח 2 אנו מדגימים זאת עבור 3 רמות של חומרת איסור: 2, 5 ו-10. עוד אנו מניחים ששיעור הפרי האסור שבפרדסים הוא 30 אחוז.

נעיין בעמודה האמצעית בלוח, המחושבת למקרה בו הציבור מייחס דרגת חומרה 5, דהיינו שהרתעת אכילת פרי אסור גבוהה פי 5 מזו של עבירת הגזל: כאשר הפרדס מסומן יפנו כל הגזלנים הפוטנציאליים (כלומר כל 100 הגזלנים הפוטנציאליים) לעצי הפרי שאינם מסומנים. כאשר הפרדס אינו מסומן וידוע ש-30 אחוז מן הפרי אסור באכילה, זה ירתיע 30 ($5 \times 20 \times 0.3$) מן ה-100, ומספר הגזלנים יפחת ל-70. מכיוון ש-30 אחוז מן הפירות הם אסורים, ובהנחה שכל גזלן גזל כמות דומה, אזי 21 מהם (70×0.3) עברו על איסור אכילת פרי אסור. כלומר, מספר הגזלנים פחת ב-30 ב"מחיר" של תוספת 21 אוכלי מאכל אסור.

נעבור לשורות 3 ו-4 באותה עמודה (העמודה האמצעית). בשתי שורות אלה נמצא את המספרים עליהם הצבענו לעיל. ההפחתה של 30 במספר הגזלנים גרמה לעלייה של 21 אוכלי מאכל אסור. אם נחלק את מספרם של אלה בירידה במספר הגזלנים ($21/30$) נקבל את יחס התחלופה, דהיינו כמה אוכלי מאכל אסור יתווספו כתוצאה מהפחתת גזלן אחד מסך הגזלנים. זהו "המחיר" הדתי, במונחים של תוספת אוכלי מאכל אסור, להפחתת הגזלנים, כאשר עוברים ממשטר של פרדסים מסומנים למשטר של פרדסים שאינם מסומנים.

קל להיווכח מן הטבלה שככל שרמת החומרה שמייחס הציבור לאכילת מאכל אסור תהיה גבוהה יותר, יפחת יותר מספר הגזלנים במעבר ממשטר של פרדסים מסומנים לשאינם מסומנים. יתר על כן, 'המחיר' הדתי של ההפחתה יקטן גם הוא. להיפך יקרה כאשר חומרת האיסור קטנה יותר (ראה בלוח את הנתונים כאשר רמת החומרה היא גבוהה (10) וכאשר היא נמוכה (2) בהשוואה לרמת חומרה 5).

29 נזכיר שוב: הציבור, בניגוד לחכמים, מזלזל בעבירת גזל מן הסוג שלפנינו, לעומת רתיעתו הגבוהה מעבירה שבין אדם למקום כגון אכילת פרי אסור. דרגת חומרה 2 למשל מוגדרת ככזו שהיא מפחיתה את גזלני הפירות בשיעור של פי 2 מעבירת הגזל, דהיינו ב-40, אם ידוע בוודאות שכל הפירות הנקטפים אסורים באכילה.

פרדס שאינו מסומן			פרדס מסומן		
חומרת איסור בעיני הציבור (S)			לכל חומרת איסור שהיא		
10	5	2			
40	70	88	100	גזלנים	1
12	21	26.4	0	אוכלי פרי אסור	2
60	30	12	NA	הפחתה במספר הגזלנים	3
12	21	26.4	NA	גידול במספר אוכלי פרי אסור	4
0.2	0.7	2.2	NA	המחיר של הפחתת מספר הגזלנים ב-1 במונחים של הוספת אוכלי פרי אסור	5

חשוב לציין כי "המחיר" כפי שחישבנו אותו בטבלה, מבטא את תוספת אוכלי הפרי האסור תמורת הפחתה של גזלן אחד, והוא מחושב בטבלה ע"י חלוקת אוכלי הפרי האסור במספר הגזלנים אשר פחתו במעבר ממשטר מסומן למשטר שאינו מסומן, נסמן את המחיר באות P. קל לראות מן הטבלה לעיל כי P הוא 2.2 כאשר דרגת החומרה של אכילת פרי איסור (בעיני הציבור) היא 2, P שווה ל 0.7 כאשר דרגת החומרה של אכילת פרי איסור (בעיני הציבור) היא 5, ו-P שווה ל 0.2 כאשר דרגת החומרה היא 10. אם כן, המחיר בדמות תוספת אוכלי פרי אסור נמוך יותר ככל שדרגת החומרה של אכילת פרי אסור בעיני הציבור גבוהה יותר.

בבואנו להסביר מהי המחלוקת שבין רשב"ג וחכמים האם יש לסמן את הפירות או יש להימנע מכך, נבהיר שוב כי "מחיר" הסימון מתבטא בכך שכתוצאה ממעבר למשטר של סימון, יפחת מספר הגזלנים אך יגדל מספר אוכלי הפרי האסור, כפי שהוסבר והודגם לעיל. מחיר זה, הבא לידי ביטוי בגידול במספר אוכלי הפרי האסור שיתווספו כתוצאה מהפחתה של גזלן אחד (עיין בסעיפים 1 ו-2 לעיל), תלוי ברמת החומרה שמייחס הציבור לאיסור אכילת פרי אסור. הדבר הודגם בסעיף הקודם ובלוח 2 לעיל. לכן, נוכל להסביר את מחלוקת רשב"ג וחכמים במונחים של הבדל בחומרה שרשב"ג וחכמים מייחסים לעבירת הגזל באופן הבא³⁰:

30 המודל שלנו מאפשר להסביר את המחלוקת שבין רשב"ג לחכמים במספר אופנים. כפי שנסביר בסעיף זה, אחת האפשרויות היא שהמחלוקת נובעת מאי-הסכמה באשר לחומרה שיש לייחס לעבירת הגזל. כך הסברנו בגוף המאמר. לחילופין, ניתן להסביר את המחלוקת באי-הסכמה לגבי המחיר P של הפחתת מספר הגזלנים - כי יתכן שדעתם של רשב"ג ושל חכמים שונה ביחס לשאלה איזו רמת חומרה מייחס הציבור לאכילת פירות אסורים, או שהם חלוקים בשיעור הפירות האסורים בשדות. שני אלה משפיעים על המחיר P כפי שהודגם לעיל.

דעת רשב"ג: עבירת הגזל היא חמורה. אם הציבור סבור שחומרת האיסור של מאכל פרי אסור היא 5, אז המחיר של סימון הפירות במקרה זה הוא 0.7. מכיון שרשב"ג מחמיר בענייני גזל, תהיה דעתו שהורדת מספר הגזלנים ב-1 לעומת תוספת של 0.7 במספר אוכלי פרי אסור היא כדאית. אלו שמוכנים להסתכן באכילת פרי אסור וגם בגזל - הלעיטהו לרשע וימות. לפי זה הביטוי הקשה הזה משקף את כעסו של רשב"ג על אלו שמוכנים גם לגזול וגם לאכול פרי אסור. למרות זאת הוא מוכן לקבל תופעה זו, שכן ניתן להפחית את מספר הגזלנים במידה ניכרת ע"י אי סימון הפירות.

דעת חכמים: עבירת הגזל היא אמנם חמורה, אך פחות חמורה מעבירה זו בעיני רשב"ג. לכן יתכן שמחיר של 0.7 תוספת אוכלי פרי אסור לא נראית ככדאית בעיני חכמים, למרות ההפחתה במספר הגזלנים.

פרק ה: סיכום ומסקנות

ההלכה שקבע רשב"ג שאין לסמן בפרדס פרי שאסור באכילה כאזהרה למתפתים לקטוף את הפרי שאינו שלהם - היא הרחבה של הרעיון שנומרות והתנהגות הוגנת שמקורה במצוות דתיות בכוחן לשפר את הרווחה החברתית. הרחבת הרעיון היא בכך שהוא נכון, לעיתים, לא רק למצוות שבין אדם לחברו אלא גם למצוות שבין אדם למקום. כמו שחז"ל ידעו לנצל את הרתיעה הרבה משבועת שקר כדי לסייע בגילוי האמת במקרים של ממון המוטל בספק, כך מסייעת ההלכה הזו למאמץ לצמצום תופעת הגזל: ידוע הוא שהציבור אינו נמנע במידה מספקת מליטול דבר שאינו שלו, וכשעושים זאת רבים זו פגיעה קשה בבעלים המחויבים בעלויות שמירה יקרות שהיו מיותרות לולא הנוהג הפסול של הגזל. מאידך, בני אדם נרתעים מאוד מעבירה שבין אדם למקום כגון אכילת מאכל האסור באכילה. בשדות מצויים, בדרך כלל, גם פירות ערלה ונטע רבעי האסורים באכילה, ואם הפרי האסור אינו מסומן יימנעו רבים מלקטוף את הפרי בגלל החשש שמא זהו פרי אסור. כך גורם החשש מאכילת פרי אסור להפחתת היקף גזל הפירות, עבירה שהיא חמורה יותר מאכילת מאכל אסור שחלק (קטן יחסית) מן ההולכים בדרכים עובר עליה. אם, לעומת זאת, הנוהג היה לסמן את הפירות האסורים, יכול היה הגזלן הפוטנציאלי להיות סמוך ובטוח שהעץ שאינו מסומן כשר לאכילה, ומכיוון שגזל הפרי קל הוא בעיניו הוא עלול לקטוף את הפירות להנאתו.

לפי הסבר זה ההלכה שקבע רשב"ג שאין לסמן את הפירות האסורים אין בה סתירה לחובה ההלכתית הבסיסית להרחיק אדם מעבירה. לפי רשב"ג הערבות ההדדית בין הפרטים בחברה כוללת גם את האפשרות להסב את עבירתו מעבירה חמורה לעבירה קלה - במקרה הנדון מעבירת גזל של רבים לעבירת אכילת פרי אסור של מעטים.